

Životním slohem rozumíme dynamický model společenské a lidské skutečnosti, zahrnující v *souvztažnosti* způsoby práce, systém mezilidských vztahů, způsoby spotřeby a obsah mimopracovní doby, způsoby poznávání (vzdělávání) a myšlení, a dále jim odpovídající soubor psychosociálních stereotypů (potřeb, přání, motivací, schopností, postojů, vzorů jednání, hodnot), institucí a životního prostředí, charakteristických pro určitou historickou epochu (příp. geografickou oblast).

Sloh ovšem značí jednotnost, ucelenost výrazových forem, ať už běží o umělecké dílo, člověka či epochu. Proto bez souvztažnosti, vzájemné propojenosti, vnitřní logické koherence jednotlivých vrstev způsobu života a zároveň i sil, které naň působí a jsou jím samým utvářeny, lze sotva hovořit o životním slohu či stylu. Naší době přiměřenější by asi bylo označení *způsob života*, méně náročné a nepopírající přitom ani historicky jedinečné rysy života naší společnosti, ani existenci slohotvorných činitelů; v obou těchto skupinách jeví bychom mohli hledat charakteristické obrysy životního slohu budoucí (beztržní) společnosti.

Zásadní změny v životním způsobu

Považujeme-li za podstatu vědeckotechnické revoluce úplnou strukturální přeměnu výrobních sil společnosti, sotva kdo pochybuje o tom, že tak bytostný zásah do společenské struktury musí být spojen i s pronikavými změnami ve způsobu života současného či spíš budoucího člověka. Lze naopak předpokládat, že charakter výrobních sil lidského života (a s ním celé ekonomické struktury) si vynutí, byť složitě a zprostředkovaně, úlohu nejvýraznějšího slohotvorného činitele. Člověk ve věku automatizace (jako hlavního výrobního způsobu) a vědy (jako základního prvku výrobních sil) nemůže nejen stejně *pracovat* jako v epoše mechanizace, ale

ani bydlet, poznávat či cítit, prostě *žít*. Do zrychleného pohybu se tedy uvádí spolu s výrobními silami lidského života i člověk sám jako historický výtvar sebe sama — a to tím spíš, že začíná přímo sahát na sebe i jako na součást přírody, dokonce až ke svým biologickým předpokladům.

Náš pohled se ovšem neupírá ke koncům (v nichž by se nutně utápěl v šeru utopie), nýbrž k prvním počátkům dlouhodobého procesu, jímž je sice doba téhotná, ale jehož porod na sebe dává čekat. A to především proto, že výrobní síly nejsou jakési perpetuum mobile dějin člověka, nýbrž rozvíjejí lidskou mohoucnost pouze za předpokladu, že je táž lidská mohoucnost uvádí v pohyb. Prvotní otázka tedy nezní jen „jaké budou důsledky vědeckotechnické revoluce v životním slohu“; současně bychom se měli tázat, jaká organizace společnosti, jaká vzdělávací soustava, jaký ideologický projekt i jaký způsob života umožní či zbrzdí, urychlí či postaví se do cesty vědeckotechnické revoluci. Neboť konec konců nyní máme co činit právě s *totálním* pohybem struktury lidského života.

Perspektivně lze počítat, že vědeckotechnická revoluce přinese podstatné přesuny v povaze lidského života — pokud totiž najde příznivou půdu ve společenských podmínkách a v revolucionizujícím lidském úsilí, jež na ně navazuje, takže umožní rozevřít hranice *reprodukčního života* (prostá reprodukce pracovní síly), jaký rozšířila průmyslová civilizace spolu s kapitalismem, a dosáhnout nejprve všeobecného rozšiřování životních hranic a konec konců obzorů života, založeného na ustavičném *rozvoji člověka*, jeho bytostných sil.

Tvorba lidských sil

Bezprostředně se vědeckotechnická revoluce přirozeně spojuje se změnami ve *způsobu práce* (o některých důsledcích *úbyt-*

ku práce společensky nutné později). I když těžisko tohoto procesu (zánik některých profesí a vznik nových, přesun z práce v průmyslu a zejména zemědělství do terciárního sektoru, celkový trend od práce fyzické k duševní atd.) klademe, zvláště dokud vědeckotechnická revoluce nevykročila z fáze pouhých více či méně teoretických perspektiv, do sféry vědy a techniky, nelze opomenout ani neobyčejně složité problémy jiného druhu: zrychlující se tempo technického rozvoje vyvine nesmírné nároky na mobilitu pracovních sil (změny ve výrobních programech podniků, přesuny pracovníků mezi podniky, výrobními odvětvími i geografickými oblastmi) a na zvyšování, měnění a rozšiřování kvalifikace. Vzhledem k tomu, že lze sotva uvažovat o cílevědomé přípravě společnosti i jedince na tyto změněné objektivní dispozice, dojde patrně k diskrepancím mezi požadavky a možnostmi na „trhu pracovních sil“, a to tím ostřejším, čím prudší bude tempo technického rozvoje. Přitom nelze na velmi dlouhou dobu podcenit ani sociální problém málo kvalifikovaných a nekvalifikovaných pracovních sil; třebaže po přechodnou dobu poroste potřeba takových pracovníků ve službách, sotva ji bude možno kompenzovat převodem přebývajících pracovních sil z průmyslu a ze zemědělství. Neméně vážná je i otázka subjektivních možností a schopností vyhovět vzrůstajícím nárokům na rozšiřování a zvyšování kvalifikace a odborného vzdělání (nad tzv. antropologickým argumentem nelze ani při zásadním historickém optimismu mávnout rukou, problém se sám nevyřeší). Hlavním klíčem k řešení posledně zmíněné otázky je *výchovný a vzdělávací proces*.

Potřeba nového přístupu ke školství a přehodnocení *vzdělanostní soustavy* proniká už dnes v některých aspektech do obecného povědomí. Myšlenka o odborném školení ne jako *přípravě* na život, ale jako *součástí* celého pracovního údobí lidského života, se přijímá alespoň teoreticky. Méně se uvažuje o uvedení tohoto principu do praxe. (Podle některých odhadů např. zastará polovina dnešních znalostí promovaného inženýra po deseti letech a znalosti, které bude potřebovat za dvacet let, nemůže dnes ani ještě získat. Z toho se vyvozuje, že by inženýr měl věnovat 20 až 30 % času (?) dalšímu studiu.) —

Průběžné odborné vzdělání nebude patrně nadále možno ponechávat osobní iniciativě pracovníků; bude muset být přeneseno přímo do pracovní doby a přiměřeně (jako pracovní doba) i odměňováno. Pracovní doba by se tak rozdělila na „produkční“ a „kvalifikační“, přičemž „produkční doba“ bude mít tendence klesající, kdežto „kvalifikační“ by stoupala. (Poslední, zejména americké empirické studie zjišťují vyšší efektivitu takových investic „in hominem“ ve srovnání s rentabilitou klasických kapitálových investic, a tyto poznatky ovlivňují dokonce federální politiku: slouží jako argument pro tzv. Poverty Bill, zákon, který má mimo jiné ve větším rozsahu umožnit studium v nemajetných vrstvách.) — Do jaké míry je nezbytné i u nás využívat intelektuální kapacity každého jedince a podporovat vzdělání nejen účinnými hmotnými stimuly, jež samy o sobě rovněž nejsou samospasitelným prostředkem, ale i obecným zvyšováním *prestiže* vzdělanosti, to všechno je na bledni.

Tato a podobná praktická opatření, stejně jako radikální zdokonalení *výukových technik*, mohou ovšem mít význam jen pro nejbližší údobí, snad 10—15 let. Zároveň by však bylo třeba už dnes zahájit výzkumné práce na přebudování celého *systému vzdělávání*, vytvořeného v 18. a 19. století z koncepce encyklopedické vzdělanosti. Nesmírný rozvoj lidských poznatků učinil z této koncepce fosilii. Škola bude muset v dohledné době radikálně redukovat množství prostředkovaných informací na *podstatné*, věnovat mnohem větší pozornost *souvislostem* mezi informacemi a soustředit se (vedle výuky základním úkonům) na rozvíjení dispozic k logickému abstraktnímu a fantazijnímu myšlení. Možných modelů nového školství, odpovídajícího potřebám i důsledkům VTR, bude jistě víc. Za jeden z nich lze považovat v zásadě nahrazení *extenzity* poznávání jeho *intenzitou*.

Školství je spolu s výrobou nejkritičtější společenskou oblastí, uvažováno z hlediska vědeckotechnické revoluce. Obojí se u nás do značné míry provozuje „na kolene“, obojí čeká na výrazné impulzy k nastoupení dynamického pohybu, a obojí přitom obzvlášť choulostivě reaguje na změny: nepřiměřené reorganizace ve školství stejně jako ve výrobě mívají daleko-

sáhlé negativní důsledky. Nicméně je nemyšlitelné, že bychom se školou vzniklou pro potřeby industriální revoluce mohli vystačit pro potřeby revoluce vědeckotechnické. Tzv. obecné vzdělání, které měla škola poskytovat, se při dnešním rozsahu a tempu vědeckého poznávání čím dál víc blíží pouhému souboru povrchních informací a neuspokojuje ani potřeby ekonomiky. Při modelování nové školy je třeba zejména brát v úvahu, že gramatika a matematika už nejsou jedinými „metavědami“, že pro životní praxi i pro možnosti komunikace mezi lidmi bude třeba počítat jako s další metavědou snad s teorií informací, snad s kybernetikou vůbec, možná i s teorií systémů a struktur, s logikou či pod. Argument, že tyto obory jsou dětské psychice nepřístupné, nemůže obstát, pro každou vědu je možné najít pedagogický systém, důležité je rozhodnutí, která věda má zaujmout tak svrchované postavení.

Problémy masové spotřeby

Na příkladu zemí s relativně vysokým stupněm automatizace lze sledovat, jaký dosah má v počátečních fázích zejména pro výrobu spotřebního zboží. Mezi společenskými důsledky vědeckotechnické revoluce nelze proto opomenout *spotřebu*, její povahu, význam a místo v axiologické soustavě současného člověka.

Označení „konzumní člověk“, „konzumní společnost“, užívané tak zhusta v západních společenských vědách, má své oprávnění. Spotřeba v nejširším smyslu, tedy nejen dispozice spotřebním zbožím, ale i služby nejrůznějšího druhu, rekreace, cestování, zábava jako zboží atd. náleží k úzkému okruhu několika centrálních hodnotových kategorií moderního člověka, zasahujíc zároveň radikálně i do ostatních (práce, rodina). Spíš než zastírat je třeba uvědomit si tuto skutečnost v plném rozsahu a zároveň i mezích.

Koncentrace zájmu na spotřebu není sama o sobě ničím novým. Jen ve své *masovosti* je důsledkem technického rozvoje. Dřívější výsady společenských elit („zahálčivých tříd“) se stávají vlivem technizace, zlevněním výroby spotřebního zboží a jeho dostatkem na jedné straně, a zkracováním pracovní doby a tím vznikem disponovatelného času na druhé straně, majetkem většiny lidí ve vysoce

industrializovaných společnostech. V této rovině lze pohlížet na zvýšený konzum, daný růstem výrobních sil lidského života, jako na pokračování obecného procesu demokratizace společnosti; žádné moralizování tu není na místě.

Ostatně jak historická zkušenost (životní styl dějinných elit), tak současný obraz života některých vrstev v metropolích s nejvyšší životní úrovní klade meze pesimistickým předpovědím „o nestvůrném kolotoči“ konzumu, o „sociální nemoci“, která nemá konce. Především se *potřeby* samy uspokojováním *kultivují*, to je podřizují se celostným zájmům osobnosti, jež životní základ přitom rozšiřují. „Věci“, je-li jich dostatek, naléhají na pěstění schopnosti výběru, neboť člověk, stojící před dostatkem, musí volit, a tím uvažovat o své volbě. Významnou úlohu tu ovšem má rozsah výběru. Konzument je v prostoru a v čase omezen, nemůže tedy mít všechno a vždy. Ubíjející přitom není jen vtíravá a hluchá reklama, jejímž cílem je zvýšení prodeje za cenu vybičování subjektivní potřeby daleko za meze reálných lidských potřeb, ale i opak: naprostá chudoba výběru, která svádí zájem o konzum do uzoučkých kolejí, potlačuje přirozenou fantazii, uniformuje spotřebitele, řídí jej „zvnějšku“ (Riesman) intenzivněji než při naprostém dostatku, omezuje kulturu spotřeby a tím brzdí rozvoj osobnosti. (Vedle toho nelze ani na konzum nahlížet izolovaně, bez souvislostí s jinými druhy lidských činností. Nepochybně existují negativní korelace mezi uspokojením z práce, z lidských vztahů, z veřejné činnosti atp. a stoupajícím zájmem o spotřebu.)

Vytříbený vkus, hmotná kulturnost, jsou vlastnosti, nabývané jen zvolna intenzivním stykem s věcmi. Literatura je přeplněna důkazy o tom, jak barbarsky si počínala v dějinách každá nastupující třída v oblasti životního stylu v úzkém smyslu toho slova, buďsi to při pádu římského impéria nebo za měšťanských revolucí. V tomto smyslu představuje současný masový spotřebitel obdobnou invazi do říše věcí a vztahů, jako kterákoliv jiná dějinná společenská vrstva na přechodu od nevlastnění k vlastnění, od společenské prázdnoty (ve smyslu prestiže) k něčemu, a tedy i od pasivního a napodobivého konzumentství k panství nad konzumem.

Podřízení spotřeby celkovým zájmům osobnosti, ovládnutí věcí tak, aby sloužily a nezotročovaly, vyžaduje však mnohem víc než pouhé jejich užívání v hojnosti. Tento proces je nemyslitelný bez obecného rozvoje člověka, a to jak jeho vzdělanostní úrovně — přičemž vzděláváním naprosto nemáme na mysli absurdní představu osvěty, pasivního přijímání informací o tom, co je krásné, co kulturní, co užitečné, co vzdělaný člověk „má“ a co „nemá“, co „se dělá“ a co „nedělá“, ale vzdělávání nástrojné, směřující ke kulturnosti oklikou přes společenskou a individuální užitečnost, přes vzdělání jako pracovní nástroj —, tak i praktického osvojování lidského světa vůbec. Demokratické konzumu se může rozrůst v monstrum, nebude-li provázena demokratizací celého života, to je podílením člověka — tvůrce hodnot — na řízení říditelných a řízených společenských procesů, počínaje výrobou a konče duševním životem.

Výhrůžná tvářnost současné problematiky konzumu v technicky vyspělé civilizaci je mystifikací a realitou zároveň. Mystifikující je fakt, že zásahem do tak širokých vrstev obyvatelstva do nedávna z intenzivního konzumu vyloučených a kvantitativním i kvalitativním rozhojňováním spotřeby se vytváří zdání fenoménu zcela nového, v historii nebývalého. Zároveň je však právě tato okolnost i reálnou hrozbou — tu však nelze spatřovat v tom, že lidé mnoho konzumují a že konzumu věnují příliš mnoho pozornosti, ale v tom, že by se mohlo nepodařit takto jednostranně osvobozeného člověka osvobodit i v jiných doménách, ve všech doménách společenskolidské skutečnosti, že by mohly být takto nově vytvářené dispozice člověka omezovány právě jen na spotřebu, což by mohlo ohrozit integritu a rozvoj jak individua, tak celé společnosti.

Jestliže v souvislosti s tzv. nebezpečím vzniku „konzumního“ člověka nemůžeme nikdy dost zdůrazňovat *totalitní povahu* této situace, nebylo by snad na škodu pamatovat na jiné, specificky české rysy konzumentských tendencí: vnucuje se zde myšlenka o zvláštní společenskohistorické situaci českého národa, která je charakterizována například relativně značnou nedůvěrou k mimoosobním hodnotám, soustavným rozbíjením tradicemi vytvářených společenských vzorů, po staletí př-

stěným nonkonformismem sui generis vůči jakékoliv státní autoritě a silnými ma-loměšťáckými kořeny.

Je nasnadě, že právě tyto tendence a postoje jsou obzvlášť živnou půdou pro koncentraci zájmů na *soukromou* spotřebu, tj. spotřebu, v níž nepřevládá v individuální spotřebě společenský element všeobecně užitečné kultivace lidských sil — na rozdíl od individuální spotřeby, která obohacuje člověka jako společenskou bytost. K tomu však ještě navíc přistupuje světové prvenství v příjmové nivelizaci, přežilá ekonomická soustava, některá příliš radikální opatření v direktivním řízení, jako systematicky potlačovaná ekonomická iniciativa, jakož i chyby v minulých letech („kult osobnosti“). To všechno jsou jistě činitelé, působící proti vytváření širších, mimoosobních a celospolečenských zájmů a zatlačující člověka do nezdravého soukromnictví a vypjatého osobního či rodinného individualismu, jehož jednou stránkou je v současné epoše právě tzv. konzumentský postoj k životu.

Tyto a obdobné zřetele vytvářejí u nás patrně nepříznivé podmínky pro změny ve způsobu života, které by mohla a měla vědeckotechnická revoluce umožnit v těch oblastech hmotné kultury (bydlení, stravování, doprava, nákupy, manipulace s prádlem a šatstvem apod.), kde samy technické předpoklady znamenají jen málo, nejsou-li současně dány příznivé sociální a psychologické podmínky. Máme tu na mysli četná sociální zařízení, instituce, služby apod., jejichž současné formy se vytvořily v individualistickém modelu kapitalistické společnosti a které se i tam do jisté míry přežívají.

Teoretická avantgarda už dávno před revolučními změnami u nás připravovala příznivou půdu pro nové formy, jimiž měly být provázeny převratné změny ve výrobních poměrech a jež by se podílely na vytváření nového životního stylu.

Tím se ovšem tyto otázky nestávají méně aktuálními a naléhavými, právě naopak, obtížnost jejich řešení za daných podmínek bude vyžadovat důkladnou a všestrannou koncepční přípravu takového řešení, jež by se neomezila na pouhé technické zřetele, ale byla fundována i ekonomicky, sociologicky, psychologicky a antropologicky.

Antropologický přístup k otázkám životního způsobu

Zde není místo zabývat se těmito otázkami podrobně a jednotlivě, spíš běží o to ukázat, v čem je jejich problematičnost a a jakým způsobem by bylo třeba k nim přistupovat, resp. hledat cesty k racionálnímu a účelnému přístupu jak z hlediska ekonomiky, tak i antropologie. Zdá se, že při současné úrovni světových vědeckých možností je metodologicky nevhodnější cestou *modelování* společenské reality, vycházející z rozsáhlých společenských výzkumů (vždy komplexně zaměřených) a dlouhodobě připravované dílčími experimenty v menším rozsahu.

Porevoluční léta u nás představovala svého druhu pokus řešit některé problémy způsobu života voluntaristicky, tj. úsilím přinutit jedince pouhými politickými, případně morálními prostředky k přijetí určitého způsobu života, o němž navíc neexistovala přesnější představa ani v plánujících orgánech, ani v hlavách lidí. Tato cesta, i když v období revolučního vzmachu nepostrádala zcela smysl, není konec konců cestou schůdnou. Neméně neschůdný je však i opačný extrém, totiž zdánlivě živelný vývoj: *zdánlivě živelný*, neboť živelnost tu není ve skutečnosti ničím jiným než determinací reality málo uváženými technickými, administrativními či jinými dispozicemi, o jejichž zavedení v konečné instanci někdo musel rozhodnout — jen v tomto smyslu by bylo lze hovořit o živelnosti.

Vezmeme jen pro příklad otázku osobní dopravy. Vysoká mobilita je jedním ze základních rysů utvářejícího se nového životního stylu. Vědeckotechnická revoluce by měla a zcela jistě mohla zajistit technicko-ekonomicky takovou výrobu dopravních prostředků, která by byla s to krýt účelně, levně a bezpečně potřeby osobní přepravy do práce a z práce, za rekreačními cíli i z jiných důvodů. Technicky je nejspokladnějším řešením zvýšení a zlevnění výroby osobních automobilů a toto řešení také zcela odpovídá tlaku spotřebitele na trh, a tedy jeho subjektivním potřebám. Přesto je možno už dnes průkazně zjistit (srovnáním se situací v zemích s vysoce rozvinutým osobním automobilismem i extrapolací našich zkušeností), že takové řešení vede do slepé

uličky: jak z hlediska ekonomie času — přeprava má být rychlá —, tak z hlediska kultury cestování — přeprava má být pohodlná, zdravá a nemá vyžadovat nervové vypětí. Zatím rozvoj osobního automobilismu směřuje k pravému opaku, než se zamýšlí. Je tedy zřejmě na čase hledat jiný model osobní přepravy než ten, který mechanicky přejímáme a sami rozvíjíme. Jedna, ne nová varianta jiného modelu je nasnadě: dokonalá a hustá síť hromadné městské přepravy a podstatné rozšíření systému půjčování osobních vozidel. Zde však vlastní teoretický problém nekončí, nýbrž teprve začíná: automatické přijetí nového řešení by odpovídalo voluntaristickému přístupu, odsouzenému k selhání. Příprava nové modelové varianty osobní přepravy vyžaduje nejen co nejpresnější úvahy a) *ekonomické* (konfrontace nákladů na reorientaci výroby, na úpravy silniční sítě, na výstavbu hromadné přepravy, případně půjčoven atd. atd. z hlediska ekonomie času), b) *perspektivně technické* (předpokládaný technický rozvoj přepravy — letecká doprava, „vznášedla“ atp. — by mohl předstihnout jakékoliv dlouhodobé řešení vycházející ze soudobého stavu techniky), c) ale i ryze — dá-li se tak říci — *antropologické a sociologické* (včetně psychologických, zdravotních atd.). A to zase nejen v tom smyslu, že by bylo třeba přesněji propočítávat trendy jinak mimo pochybnost stojícího zvýšení požadavků na přepravu, ale především pokud jde o základní postoj spotřebitele a uživatele dopravních prostředků a možnost změn tohoto postoje. Z některých i zde uvedených okolností — obzvlášť tendence k masové spotřebě a k soukromničení — lze dost bezpečně soudit, že prvotní postoj k jakékoli variantě omezující osobní vlastnictví dopravních prostředků by byl záporný. To by však znamenalo nepřekonatelnou překážku, nýbrž daleko spíš objektivní požadavek, aby nový model v experimentálním i širším měřítku do té míry předčil ve všech parametrech model současný, že by byl s to úspěšně soutěžit s daným konzervatismem a inercí. Nenajde-li se však taková varianta, nebo je-li — jak se zdá — z ekonomických či technických nebo jakýchkoliv jiných příčin nerealizovatelná, tj. nemůže-li výrazně obstát v objektivní soutěži, byl by jakýkoliv pokus toho dru-

hu předem zbytečný a marný. Zejména je třeba vzdát se iluzí o působení ideologických, propagandistických a jiných morálních podnětů, pokud by sloužily čemukoliv jinému než přesvědčování o objektivně zjistitelných, fakticky existujících přednostech nového modelu. Jestliže tu však je takový ekonomický podklad (a jen v takovém případě), pak je ovšem působení toho druhu na změnu konzervativního postoje naopak naprosto nutné, a to zejména za účelem zkrácení doby, potřebné ke změně postoje spotřebitele.

Uvedený příklad metodologického postupu by bylo možno aplikovat v celé řadě jiných, neméně problematických sfér životního stylu. Nesmíme však ztrácet ze zřetele, že společenské modelování vyžaduje alespoň v teoretické fázi propočítávání více než jedné varianty, že takové propočty předpokládají náročné komplexní studie, realizované kvalifikovanými týmy badatelů, že složitá výpočtová technika je nemyslitelná bez vybavení přiměřenou strojovou kapacitou. I při ideálním splnění těchto podmínek však zůstáváme i nadále ve sféře přibližnosti a pravděpodobnosti, neboť dialektika společenské změny se vymyká možnostem detailní a precizní prognostiky. I když v oblasti přírodních věd a techniky jsou mnohé kritické úkoly stanoveny často i na desetiletí předem a stojíme před otázkou, *kdy a jakým způsobem* budou řešeny (nikoliv co bude řešeno), nelze dohlédnout společenské důsledky takových objevů, a ani rozvoj společenské objednávky ve vědecké práci.

Dosavadní *způsob bydlení* je zcela jasně limitován technickými a ekonomickými možnostmi. Nicméně tyto hranice představují vlastně jistou křížovatku antropologických požadavků, které se v jejich rámci uplatňují. Tam, kde elementární nároky rehabilitace lidských sil (teplo, světlo, hygiena) jsou dosažitelné pouze v rámci velkých obytných komplexů (mnohohoposchoďové obytné domy), převažuje a bude převažovat řešení prostřednictvím takových komplexů. Lze ovšem prokázat, že tam, kde tyto ekonomické a technické limity odpadají, jsou překonány technickým pokrokem (případně ekonomickou výhodou), objevuje se tendence k drobení — typ technicky plně vybave-

ných individuálních domků se zahrádkou. Ovšem toto řešení je v hustě zalidněných oblastech těžko univerzálně proveditelné a není ani všeobecně nutné. Jakákoli šablona je tu totiž nemístná, vzhledem k rozdílným požadavkům a nárokům, jež na bydlení kladou lidé různé práce a zaměření, s různými rodinnými poměry atd. Dané ekonomické a technické předpoklady zaměřují lidi, kteří žijí v podmínkách, jež namáhají nervovou soustavu, a kteří proto cítí silnou potřebu bezprostředního styku s přírodou, k systému dvou bydlíšť (byt a chata). Ale ani toto řešení není z hlediska antropologického ideální a přináší četná úskalí (nárazy v dopravě, devastace krajiny chatovými oblastmi atd.).

Je jisté, že i zde — stejně jako v dopravě — může systém celospolečenské organizace na hospodářské (tedy nikoli „sociální“) základně (rekreační střediska, zotavovny, pronajímání chat atd.) značně otupit živelný tlak, který s sebou nese nepřiměřeně neracionální náklady, který nahrazuje skutečnou potřebu čistě prestižním pojetím atd. Zdá se, že postup z obou stran, tj. jak celospolečenské organizace, tak i individuální držby, může nejvíce zkrátit cestu k uspokojení potřeb a tím ověřit možnosti pro kultivaci nových potřeb. Podstatné přitom je, že se tímto způsobem vytváří rozmanitost, která nejlépe vyhovuje individuálnímu řešení otázek životního způsobu. Jisté, antropologicky nadějně vyhlídky na řešení je možno spatřovat ve snadné pohyblivosti bydlíště (v důsledku volné rezervy bytového fondu). Kromě toho rozvoj stavební techniky (výroba superlehkých hmot apod.) naznačuje možnost vytvoření snadno přenosného a přece stabilního a technicky dokonalého bydlíště; nelze vyloučit, že takový technický vynález povede k novodobému nomádismu svého druhu, uvážíme-li zejména poznávací neklid moderního člověka a jeho touhu po přemísťování, i eventualitu objektivní nutnosti převádění pracovních sil z místa na místo. (Ve Spojených státech žijí už dnes, tedy před zavedením podobných stavebních technik v širokém měřítku, přes dva milióny osob „na kolečkách“). Společenské důsledky takového faktu by byly obrovské, zatím jsme však neschopni předpovědi toho druhu.

Za jeden z přímých průvodních jevů vědeckotechnické revoluce ve společenské sféře lze bezpečně považovat podstatné zvýšení množství volného času. Tradiční společnosti neznaly ani pojem, ani problém volného času, neboť pro společenskou elitu jako výlučnou „majitelku“ byla jeho náplň svého druhu hotovou profesí, na niž byla výchovným procesem i pevnými tradicemi připravována a školená. Jako reálný společenský problém se rodí volný čas teprve v lůně kapitalistické společnosti jako důsledek postupného zkracování pracovní doby pod míru nutnou k reprodukci pracovní síly. Zproblematizování volného času souvisí jednak s jeho hromadností jako společenského jevu, jednak s tím, že stále se zrychlující technicko-ekonomický rozvoj a v perspektivě ještě víc vědeckotechnická revoluce s sebou přináší změny ve společenské i individuální struktuře života, na něž nejsme připraveni a jež teprve podněcují přerod v soustavě hodnot a ve způsobu života.

Dokud práce bude nutností, dotud se bude jevit volný čas jako sféra svobody; *jevit* — neboť tato svoboda má jen relativní a omezenou platnost, je více nebo méně zdáním. Svobodně trávit volný čas může jen jedinec svobodný, tedy žijící v „říši svobody“ a rozvíjející své tvůrčí schopnosti. Zde je první rozpornost: neslouží-li volný čas rozvoji lidské osobnosti a tím společensko-ekonomickému rozvoji obecně, stává se objektivně brzdou na cestě ke skutečné svobodě, která vede nevyhnutelně přes technicko-ekonomické předpoklady (komunismus v chudobě je společnou chudobou, nikoliv komunismem); na druhé straně však jakýkoliv zásah zvnějšku do subjektivně svobodné volby jedince, jak má disponovat volným časem, je neslučitelný s kategorií volného času, neboť svobodná volba je jeho integrální součástí. Z předešlého vyplývá i druhá základní rozpornost: svoboda volby v obsahu volného času je objektivně přímo závislá na rozvoji lidské osobnosti: čím rozvinutější zájmy, schopnosti a potřeby má jedinec, tím širší jeho možnost volby. Z druhé strany množství svobodného času je v masovém měřítku podmínkou rozvoje osobnosti. Teprve za určitým

prahem mění se kvalita jeho využití. Ostatně empirický výzkum nám poskytuje dostatečné množství argumentů: Zkrácení pracovní doby nemusí např. sloužit k naplnění volného času ničím jiným než přiměřeně prodlouženou dobou jídla, spánku apod. a může vést i k naprosté bezradnosti, jak se získaným časem naložit. Naproti tomu existují empirické důkazy o pozitivní korelaci mezi produktivním způsobem disponování volným časem a vzděláním.

I když veškeré prognózy o pronikavém zkrácení pracovní doby v nejbližších 10 letech jsou pravděpodobně přemrštěné optimistické (pro příštích deset let sotva bude lze reálně jednat o zkrácení pracovního týdne na méně než 40 hodin) a i když je třeba počítat se zvýšenými nároky na studium jako součástí zaměstnání, přece i ta disponovatelná doba, s níž lze počítat, představuje reálný společenský problém.

Znovu je třeba zdůraznit, že nejen na obsah volného času, ale na celou sféru způsobu života současného člověka lze pohlížet jako na komplexní, složitě fungující model, propojený tisícerými vnitřními závislostmi. Tento model je řízen i řídí se sám; je ovlivňován nejrůznějšími společensko-ekonomickými opatřeními cílevědomě, i bez vědomí všech důsledků takových opatření; a má svůj přirozený samopohyb. Tak vznikají, někdy záměrně vyvolávány v život, jindy zdánlivě samovolně, společenské tendence, trendy a individuální zájmy a potřeby, které se ne vždy nutně kryjí se zájmy a potřebami celospolečenskými nebo alespoň částí společnosti. Naplňování a uspokojování těchto individuálních a skupinových zájmů a potřeb, jejich sladování se zájmy celé společnosti, je úkolem řídicích složek na všech stupních. Prvním předpokladem k tomu je jejich poznávání. To platí pro model způsobu života jako celek, i pro každou jeho část, tedy i pro volný čas.

Jestliže např. zjistíme konkrétním výzkumem, že se stupněm vzdělanosti vzrůstá produktivní náplň volného času, vyplývá z tohoto poznatku, že jedním z účinných prostředků jak vyvolávat *subjektivní* potřebu produktivní náplně volného času je zvyšování vzdělanostní úrovně obyvatelstva. Znovu se tu projevuje vý-

znam společensko-ekonomických opatření, která zvyšují zájem o vzdělání.

* * *

Příkladem komplexního jevu, náležíciho do sféry volného času, a přitom nerozlučně spjatého s celou společenskou realitou, může být *sport*. Otcové novodobého sportu, inspirováni antickou pohybovou kulturou a soutěživostí, vkládali do této činnosti značné naděje. Od „ušlechtilého zápolení v rychlosti, síle a obratnosti“, jež mělo především být protiváhou monotónní práce a paralyzovat negativní účinky velkoměstské atmosféry, vede dosti dlouhá, nikoli však příliš klikatá cesta k excesivním formám současného sportovního života. Dvojí tvář zvěčněné civilizace a kultury se projevuje ve sportu právě tak, jako v kterékoli jiné sféře.

Zajisté je sport svobodnou hrou, z níž může člověk kdykoliv odejít; zajisté je účinným prostředkem ke kompenzaci odcizené práce, protože člověka připoutaného ke stroji či ke stolu přivádí k prosté činnosti s jasným cílem; zajisté rozvíjí rychlost a jistotu reflexu, která získává ve výrobě převahu nad dřívější zručností, pomalu nabývanou v řemeslné práci; zajisté může i sportovní divák projevovat maximum aktivity, neboť ta nezáleží jen ve svalové činnosti, jak správně podotýká Riesman, a dosahovat zážitku maximální identifikace s *My*, jak říká Gurvitch; zajisté sportovní podívaná může uspokojit člověka prahnoucího po autentickém zážitku, neboť tam, na stadiónu, vidí cosi naprosto reálného, čemu rozumí, co je schopen prohlédnout a co se odehrává před jeho očima; zajisté je sportovní rekordman a přeborník novodobým lidovým hrdinou, triumfujícím nad obtížemi a s nimiž se můžeme snadno identifikovat...

Zároveň však sport *není* svobodnou hrou, z níž je možno kdykoliv odejít, je-li do sportovce investováno příliš mnoho trenérské energie, finančních prostředků a prestiže; zároveň se zadními vrátky vkrádá odcizení i do této sféry, s tím, jak se aktivní sportovec i divák stávají pouhými objekty chladnokrevné manipulace; zároveň může sport fyzicky i psychicky ubíjet jako kterákoliv jiná práce, neboť je hrou i prací, zároveň se stává sportovní podívaná pouhou náhražkou, drogou reálného kolektivního prožitku, a to

tehdy, když přirozená potřeba identifikace lidského jedince s širší kolektivitou nenachází uspokojení ani v pracovní skupině (dílňa, podnik...), ani ve veřejné činnosti (společenské organizace, lidová správa...), ani ve vztahu ke komunitě (sousedské vztahy, dům, obytný blok...). V takových případech se sféra volného času, hry a zábavy mění v krvavě vážnou záležitost, ba dokonce jedinou vážnou, jedinou vášnivě prožívanou, a to se všemi důsledky, jež takový prožitek implikuje, od strannické zaujatosti a neschopnosti objektivního úsudku, přes davové psychózy a násilné akce, až po individuální neurózy. Sport, svobodná hra, z níž je možno kdykoliv odejít, je neoddělitelnou součástí a zrcadlem celospolečenské struktury. Nelze si bez sportu představit moderní život, jako to nelze bez techniky nebo bez vědy; ale právě tak málo jako ony je i sport jednoznačný a samospasitelný.

Intelektualizace života a vztahy mezi lidmi

Sebedokonalejšími poznávacími prostředky nelze zachytit, duchovně reprodukovat in concreto celou společenskou strukturu, která není pouhým aglomerátem dílčích, jednodušších struktur. Tak se stává a bude i nadále stávat, že volní zásahy do života společnosti a jedince, jaké představují ve svém souboru činnosti spojené s vědeckotechnickou revolucí, zasahují v mnohonásobné zprostředkovanosti i nejsubtilnější společenské organismy a vztahy, kde se lze jen obtížně a s velkou dávkou fantazie pustit do predikcí. A přece mnohé konkrétní jevy naznačují, že s takovými změnami je nutno počítat i v nejosobnějších lidských vlastnostech, vztazích a institucích.

Vycházíme-li z nutnosti vědeckotechnické revoluce a považujeme-li ji tedy za veličinu pro budoucnost danou, počítáme-li už dnes — a to poměrně přesně — se strukturálními změnami ve složení a stratifikaci obyvatelstva (pronikavé zvýšení podílu obyvatel působících ve vědě, technice, kultuře, školství, zdravotní péči, řízení — inženýrů, vůbec duševních a tvůrčích pracovníků), můžeme a musíme extrapolovat i významné posuny ve statistickém rozložení určitých *psychologických* typů. Lze předpokládat i nadále úbytek

zemědělského obyvatelstva, reprezentujícího v současné typologii element relativně nejzakořenější, nejtradičnější co do způsobu života i myšlení. Nadále bude ubývat (se změnami ve způsobu práce) i tradičních dělníků (jednostranně vyučených či zaučených a pevně spjatých s určitým podnikem a tedy i určitým místem pobytu), kteří rovněž reprezentují v současné době statisticky významný psychologický typ.

Na druhé straně bude nesporně čím dál hojnější ono psychologické ustrojení člověka, které spojujeme s vrstvou inteligence, byť ne v dnešním smyslu. Přirozeně nelze považovat psychologii inteligence za ztrnulou danost, přece však se jeví jako významný požadavek v souvislosti se společenskými důsledky vědeckotechnické revoluce sociálně psychologické a psychologické studium právě těchto vrstev. *Intelektualizace* společnosti je neodmyslitelným předpokladem i důsledkem vědeckotechnické revoluce. A nebudeme-li s to počítat s tím, že některé vlastnosti pro inteligenci typické, jež považujeme z hlediska vědeckotechnické revoluce za žádoucí a nutné, budou provázeny i jinými, pro řízení společnosti méně pohodlnými, budeme stát za čas před těmito jevy stejně, jako dnes třeba před problémy konzumu.

Průmyslová civilizace rozbila původní svazky vzájemné součinnosti lidí (a s nimi i pocit pospolitosti, družnosti), atomizovala společnost a nahradila bezprostřední působení anonymní vzájemnou závislostí, zprostředkovanou jednak ve věčné formě zboží (životních prostředků), jednak pomocí věčných tvarů strojové produkce, které podřizuje masy pracujících a objektivizuje v technické podobě pojítka mezi spolupracujícími. Vlivem technického pokroku dostávají tudíž všechny svazky mezi lidmi mnohem větší šíři a frekvenci (vzájemná závislost se prohlubuje a rozšiřuje v univerzalitu). A z druhé strany se stávají stále zprostředkovanějšími, méně autentickými. Lidé se potkávají, slyší, vidí, seznamují v širším a rychlejším sledu, ale potkávají se v autech, slyší se v telefonu, vidí se na obrazovkách, seznamují se tiskem, v institucionálních formách, v úředním styku, na schůzích apod.

S růstem výrobních sil roste moc člověka ovlivnit život druhých (vzájemná závislost), ale zároveň se tato moc stává

anonymní a její konkrétní kontury, důsledky, se ztrácejí v nepřehledném předivu civilizačních souvislostí. Opakuje se tu ve vyšším stupni známý paradoxní fenomén velkoměstského života: v neintenzivnějším ruchu je člověk nejspíš sám. Ve vyspělých výrobních dostává tato atomizace lidské společnosti přímo technické tvary. V obrovských výrobních halách u moderního zařízení (u řídicího pultu apod.), v němž je zhmotněna práce obrovského množství lidí, bývá pracovník sám. Je příznačné, že v kapitalistických zemích bývají tato místa lépe placena než obvyklá práce v kolektivu, i když není ani namáhavější, ani kvalifikovanější. Zdůvodňuje se to „platem za osamocení“. Ukazuje se, že zvláště pro přechodné články (komplexní mechanizace) spojené s osamocováním člověka uvnitř výrobního procesu, se zprostředkováním pomocí aparatur a stereotypů, se objevuje úzké místo ve stycích mezi lidmi. Z jedné strany vystupuje přesycenost formálními a zprostředkovanými vztahy, z druhé strany je cítit ostrý nedostatek neformálních, volných lidských styků, projevů, účasti. Odtud útek do rodinného kruhu, odtud obliba přátelských part, potřeba lidské blízkosti, odtud cestování a seznamování s lidmi mimo okruh běžného světa jedince. Tato tendence, známá už dávno z psychologických rozborů dělnického života, bude zřejmě s technickým rozvojem silnit — a pokud nenajde dostatek prostoru, bude se naopak jevit jako civilizační nemoc, poruchy rovnováhy. Zdá se, že pokus uspokojit potřeby družnosti podle původních (spíše utopických) představ o komunách nepočítal ani s technickými podmínkami výrobního pokroku, ani s jistou nevyhnutelnou institucionalizací a formalizací vztahů mezi lidmi v oficiálních stycích, tím méně pak s jejich antropologickými důsledky; navázání na tradiční dělnické soudružství se zdá být možné jen kultivací této přirozené potřeby družnosti v modelu, jenž dovede ocenit možnosti neformálních styků a zájmových vazeb. Ostatně tyto prostředky se nejvíce blíží perspektivnímu řešení, opřenému o formy *tvůrčí spolupráce* (za předpokladu změny v povaze práce, či uvolnění patřičného „disposable time“), spojenému se vzájemným obohacováním, vzájemným rozvojem. kultivací lidských sil — což je nakonec

jediná spolehlivá báze pro hlubší lidské vztahy. Ovšem je třeba upozornit, že dnešní podmínky družnosti, kultivace lidských vztahů, jsou naprosto nedostatečné a snaha kompenzovat tyto nedostatky předpisy je odsouzena k nezdaru. Socialismus by mohl uspokojit tuto sílící civilizační potřebu jen tehdy, kdyby našel a poskytl nové příznivé podmínky lidských styků na neformálním podkladě.

Vědeckotechnická revoluce s velkou pravděpodobností — i když vzdáleně a zprostředkovaně — urychlí a zintenzivní i ony jevy ve společenské a individuální struktuře, jež jsme zvyklí spojovat s existenčními problematikou moderního člověka; nejistota, nezakotvenost, plynoucí nejen z neurčitosti nebezpečí technické zkázy civilizace a lidské existence vůbec, ale i z rozkolísanosti hodnotové soustavy a z požadavku reagovat na ustavičné změny provázející rychlý a stále se zrychlující pohyb společnosti po mnohých stránkách. Psychická přizpůsobivost člověka (nemluvě ani o biologické) nestačí tempu změn vnějšího světa, zejména výroby, komunikace, migrace všeho druhu, a nadto jsou výsledky takové adaptace často nežádoucí. Sotva náhodou se promítá tato okolnost i v hodnotové soustavě mladé generace ve všech industriálních společnostech v podobě extrémně protikladné dvojice požadavků na budoucí život; v přechodných sociologických průzkumech se na prvních místech v žebříčku hodnot ocitá na jedné straně cestování a vůbec rychlá změna pobytu, a na druhé straně spokojený a co nejintimnější rodinný život jako útočiště před vnějším světem. Člověk si přináší do života, v němž vědeckotechnická revoluce bude jednou z rozhodujících determinant, psychické a zejména emocionální vybavení z individualistické buržoazní společnosti a dokonce v jistém smyslu i z tradiční společnosti starší. Přesto lze očekávat, že lidská psychika, byť i zpomalně, se bude adaptovat na změněné a měnlivé životní podmínky. Zůstává však otázkou, v jakém směru.

Radikální úbytek intimity a stability ve formálních (tj. pracovních, veřejných aj.) vztazích a institucích nemůže zůstat bez odezvy ani v lidských vztazích a institucích *neformálních*. Už dnes se mnohde projevuje, že napětí mezi „věcností“ ve sféře práce, vnějších styků a obstarávání,

a emocionálností a důvěrností ve sféře lásky a rodinného života je příliš veliké, aby jedno mohlo být „vyrovnáno“ druhým. Únik do intimity emocionálního života je začasť marný, rodinný život se emocionálně vyprazdňuje a zvětčuje. Jev, který bývá moralistně označován jako „rozklad současné rodiny“, je třeba zkoumat nezaujatě jako součást totálních změn společnosti na přechodu k novým formám. Je dokonce nepravděpodobné, že by si nový sociálně ekonomický typ společnosti nevytvořil své specifické formy i v oblasti intimních lidských vztahů.

Bylo by žádoucí věnovat proto více pozornosti společensko-historickému i psychologickému studiu geneze osobnosti. Znovu by se projevilo, jak současná podoba fundamentálních neformálních vztahů (erotického vztahu muže a ženy, vztahu dítěte k matce či jedince k rodině, přátelské svazky) má třídně historické aspekty, podrobované v dějinách mutací a souvisící bezprostředně i s transformacemi technicko-ekonomickými. V tradiční ani v klasické buržoazní společnosti nevystupoval v té míře jako dnes do popředí erotický prvek ve vztahu mezi mužem a ženou; hluboce, dnes až neúnosně emocionální vztah mezi rodiči a dítětem vzniká teprve s buržoazní malorodinou; a uzavřenost dnešní rodiny je ještě novějšího data. Teprve systematické studium těchto otázek by sice mohlo ukázat, do jaké míry jsou dnes tak zhusta se vyskytující pocity frustrace a neuspokojenosti spojeny právě s objektivní nemožností, aby jedinec našel v životě pokračování té situace pohodlí, lásky, bezpečí a nenáročnosti, kterou mu poskytují rodiče, zejména matka, ale pravděpodobně lze očekávat, že změny v této sféře ve směru snížené citovosti budou provázet akomodaci člověka na nové životní podmínky, v nichž pronikavě změny vyvolá vědeckotechnická revoluce. I když se dnešní dětská psychologie sebehouževnatěji vzpírá hlubším zásahům do tradičního výchovného systému poukazováním na základní význam mateřské výchovy a s ní spojený význam emocionálního vztahu ke světu, bude muset též psychologie hledat odpověď (a přiměřené řešení) na otázku, proč tímto tradičním způsobem vybavené individuum později tak často selhává. Nehledě na to, že vzrůstající rozvodovost a ještě víc „roz-

kladnost“ rodiny (zejména mezi inteligencí, jejíž strukturální podíl ve společnosti poroste) naléhavě klade otázku, jak řešit rozpor mezi potřebou stálosti rodinného svazku pro dítě a vzrůstajícími objektivními trendy k odformalizování a tím příp. zkracování těchto svazků.

Základní posun v lidské psychice, charakterizovaný směrem od emocionality k intelektualizaci (zjednodušeně a samozřejmě nikoliv v nějakých absolutních,

vyhraněných podobách) nelze ovšem brát za podklad k administrativně organizačním opatřením jakéhokoliv druhu. Pohyb lidské psychiky by však měl být velmi pozorně sledován a studován, zejména u mladých a nejmladších generací, aby bylo možno v maximální míře regulovat ekonomické, sociální a antropologické podmínky tak, jak to bude vyžadovat relativně autonomní vývoj této vrstvy společenské a individuální struktury.